Ricz Péter

A DUNA–TISZA KÖZI CSERÉPEDÉNY-KÉSZÍTÉS A RÉGÉSZETI KOROKBAN

A szakember számára egy-egy edénytöredék sokszor kulcsfontosságú bizonyítéknak számít. Az egykori régészeti-történelmi korszakok embere által alkotott tárgyak közül az edénymaradványok, jobbik esetben az ép (sértetlen) egész edények jelentenek nagyon jó időbehatárolási lehetőséget.

Az újkőkortól kezdve, amikor tulajdonképpen megtörténik a Duna–Tisza közének betelepítése, egészen a mai időkig az egyes korszakok egészen jellegzetes gölöncsér-produktumokat (is) hagytak az utókor számára. Különlegességüknél fogva az archeológiai szaknyelvben *kerámiának* nevezett cserépedények maradványai alapján meglehetősen nagy pontossággal lehet következtetni keletkezési idejükre.

A gyakorló régész számára elég egy pillantást vetni a tenyérnyi, de sokszor még ennél is kisebb nagyságú edénytöredékre (fragmentumra), hogy pontosan megállapítsa a korát. Természetesen a régészeti paraméterek függvényében, hiszen nem egy ősi kultúra (ahogyan a nevüket és etnikai hovatartozásukat nem ismerő tudomány elnevezte az egykori embercsoportokat) nemegyszer több évszázadig dominált e területen, így a rájuk jellemző edényeket csak a széles időbeli intervallumban lehet elhelyezni. Egy példa erre: a neolitikum (újkőkor) több ezer évet ölel fel, de csak korai középső és kései szakaszai ismeretesek. Ezek szerint egy korabeli edény esetében akár ezer esztendő eltolódás is elképzelhető, ám ezen a tényen a tudomány pillanatnyi állása mellett nem lehet változtatni.

A Duna–Tisza közének és ezen belül a vajdasági Bácskának sajátos földrajzi fekvése meghatározza az egyes régészeti korszakok emberének gölöncsér-„tudományát". A két nagy folyó menti aluviális síkságon, az utolsó jégkorszak idején kialakult lösz (sárgaföld) -platón, továbbá a mai napig mozgásban lévő futóhomokon, illetve ennek lerakódásain élő különböző népcsoportok mintegy nyolc-tízezer évvel ezelőtt jutottak arra a fejlettségi fokra, hogy a kezük ügyébe kerülő „nedves földet" hasznosítani tudják. Már a kezdet kezdetén kétféle rendeltetésű edényfajta készült. Az egyik csoportban a mindennapi használatra szolgáló tároló- és főzőedények, a másikba pedig a szakrális vonatkozású „áldozati" vagy sír-edények tartoznak. Magától értetődően, az első kézzel formált edények magukon viselik készítőik tapasz-

talatlanságát. Egyenetlen, az esetek többségében vastag falú, rosszul kiégetett köcsögök, fazekak, tálak és nagy méretű hombáredények vagy töredékeik kerülnek felszínre az újkőkori telephelyeken. Színük túlnyomórészt vörösbarna, és igen gyakran a legegyszerűbb módon (ujjcsípéssel vagy körömbenyomással) rusztikusan vannak díszítve.

Az idő múlásával az edénykészítők rájöttek a gölöncsérmesterség sajátos fogásaira, főleg a kiégetés alkalmával történő változásokra. Alkalmazni kezdték a korongot, amelynek segítségével tökéletes(ebb) formájú edényeket lehetett előállítani. Ugyancsak a korongolás tette lehetővé a sokszor leheletfimonságú díszítőmotívumok (hullámvonalak és egyéb minták) kivitelezését, amelyekkel az edény piaci értékét emelték. Hasonló célt volt hivatott szolgálni az edény rusztikus jellegét adó (kidomborító) ún. barbotin díszítés (apró agyaggolyócskák az edényen), melyet már a neolitikumtól kezdve alkalmaztak a fazekasok.

Voltak időszakok (az újkőkortól kezdve, a rómaiakon át, a népvándorlás koráig és még később is), amikor egyéb motívumok mellett előszeretettel alkalmazták a természetes festékekkel való díszítést – minden bizonnyal a nagyobb hatás elérése végett. Sajnos, a természetes festékekkel ékesített edények idővel elvesztették színüket, ezért ma már csak nagy ritkán, az őket körülvevő közeg (talaj) szerencsés vegyi összetételének köszönhetően maradtak felismerhetők (az esetek többségében mindössze részleteikben).

A római gölöncsérműhelyek némelyikéből színes mázzal bevont edények kerültek forgalomba és importált áruként vidékünkre. Ugyancsak római műhelyekből származik a régészeti korok legtökéletesebbnek nevezhető kerámiatípusa, a vörösbarnás színű, ún. terra sigillata edény, melyet nagy hozzáértéssel, kitűnő technológiával készítettek és művészien díszítettek. Mindezekről a későbbiekben még bővebben szólunk.

Az agyag

Ahhoz, hogy bármilyen rendeltetésű cserépedény elkészüljön, alapvetően megfelelő nyersanyagra van szükség, ez pedig az agyagnak nevezett ásványi anyag, amely a földpátnak, vagy földpátot tartalmazó kőzetnek mechanikus és kémiai úton történő elmállásával képződik. Az agyagásvány, szaknyelven kaolin kémiai összetétele a következő: $Al_2O_3 + 2\ SiO_2 + H_2O$. A legjellemzőbb fizikai tulajdonsága a képlékenység. Minél tisztább, azaz kövérebb vagy zsírosabb az agyag, annál több vizet vesz fel, aminek következtében száradáskor erősebben húzódik össze, tehát könnyebben deformálódik, hamarabb reped. Ezért a "túl kövér" agyagot soványítják, egyrészt homokkal, másrészt más anyagokkal. Természetes úton vagy mesterségesen az agyagmálladékhoz növényi maradványok (pl. pelyva), csigák, kagylók, mész, vasoxid, kvarc stb. kevered(het)nek. A fenti összetevők tulajdonságai jelentős mértékben befolyásolják magának az agyagnak a tulajdonságait. Így pl. a kvarc, az el nem mállott földpát vagy mész csökkenti a formálhatóságot, de ugyanakkor az ilyen anyagokkal dúsított kaolin égetés közben zsugorodik. A kvarc nagymértékben növeli az agyag tűzállóságát, ezért nem véletlen, hogy a középkori ún. főzőüstök esetében kvarccal soványították a készülő edények alapanyagát.

Mivel a kaolin természetes formájában nem található meg a föld felszínén, a gölöncsérmesterséget űzőknek a legkorábbi időktől a mai napig bányászniuk

kellett. Kezdetben a kibányászott agyagot még úgy „melegében" (tehát azonnal) felhasználták az edénykészítéshez, míg a későbbiekben rájöttek, hogy néhány napig pihentetni kell. Utána adják hozzá a különböző adalékanyagokat, pl. a grafitot, amelyet már a bronzkor embere is használt, feltehetőleg a tűzállóság növelésére és a porozitás csökkentésére. Egyébként az agyag tűzállósága a kovasav és az alumíniumoxid, illetve a benne található többi fémoxid arányától függ, míg maga az összetétel megválasztása a kiégetésre kerülő cserépedény majdani funkciójával van kapcsolatban, mint pl. víztárolás, sütés-főzés vagy áldozati-szakrális alkalmazása.

Szólnunk kell még a szerves eredetű, azaz növényi anyagokkal (elsősorban a fentiekben már említett pelyvával) történő adalékolásról, amikor az égetést követően üregek maradnak az agyagban. A középkor folyamán az ún. mezei téglákat (ma a templomromok környékén kerülnek elő nagyobb számban) készítették ezzel a módszerrel.

Néprajzi párhuzamokból ma már pontosan ismerjük az ősi, vagy talán helyesebben fogalmazva, a hagyományos gölöncsér-fazekas munkamenetet, amely számos mozzanatból (fázisból) áll. Ezek csoportosítását a következőképpen végezhetjük: a) az agyag bányászása és előkészítése; b) az edény formázása, majd szárítása; c) az általában kétszeri égetés, végül negyedikként d) az edény díszítése. Ez azonban nem a készítés utolsó munkafázisa, hanem az első és a második égetéshez kapcsolódó művelet.

a) A kaolint maga a fazekas termeli ki általában többedmagával, felszíni vagy aknás bányászás útján. Az előkészítéshez hozzátartozik a pihentetés, sokszor fagyasztás, illetve hűvös helyen való tárolás, majd az iszapolás. A szerves eredetű tisztátlanságok (pl. fűszálak, gyökerek stb.) eltávolítása céljából a kupacba vert alapanyagot agyagszeletelő „késsel" vagdossák, ezt követi az egyik legnehezebb munkafázis, a taposás.

b) A kellőképpen előkészített agyagot a készülendő edény méreteinek arányában „kiporciózzák". Ezután kerül sor a formázásra, éspedig az utóbbi évszázadokban az ún. lábmeghajtású korongon. A korongon megformált edények többségét, főleg a fazék- kategóriába tartozókat fülezik, és ezt követően földből készült „festékkel", az angobbal leöntik őket. Szükség esetén a félkész állapotban lévő (még nem kemény) agyagedényt karcolással lehet díszíteni. Természetesen agyagtárgyak készülhetnek a korong mellőzésével, pl. a formába öntött kályhacsempék, illetve más, túlnyomórészt egyedi darabnak számító kerámiák. Ezután kerülhet sor a szárításra, az edénykészítés legfelelősebb munkafázisára.

c)–d) A tökéletesen kiszárított edények kemencébe kerülnek, ahol egyszer vagy kétszer égetik ki őket. A mázolást, továbbá a díszítőmotívumok ecsettel, illetve írókával történő felvitelét általában a két égetés között végzik.

A fentiekben ismertetett néprajzi hagyományokon alapuló gölöncsértechnikának, valamint az edényégetés tökéletes technológiájának elsajátításához nagyon hosszú és keservesen rögös utat kellett megtenniük az emberiség mindenkori fazekasmestereinek.

Cserépedények az újkőkortól a középkorig

Az agyagedény, jóllehet felfedezésének pillanatában vitathatatlanul forradalmi újdonság volt, nem vetett véget a fa-, bőr-, tökedények használatának, de ugyanúgy a későbbi korok fémből készült edényei máig sem tudták a kerámiát kiszorítani a mindennapi használatból. Jelentőségét az alapanyag olcsóságában és viszonylag könnyű elkészítésében kell keresni. Igaz, törékeny anyagnak számít, ám reprodukálása nem vesz túl sok időt igénybe. Mivel idők folyamán megszámlálhatatlan formájú, anyagú, színű edény készült az egyszerűtől a legváltozatosabb díszítőelemek bevonásával, az alábbiakban bemutatjuk az egyes régészeti korok legjellemzőbb típusait. Nem szabad azonban megfeledkezni arról a tényről, hogy a kerámia- (cserép-) edények készítése mellett az agyagból egyrészt építőanyag vagy díszítőelemek (leggyakoribb a tégla), másrészt ún. kisplasztikák is készültek. Ez utóbbiak már a legkorábbi időszakban megjelentek, és a szakemberek egybehangzó véleménye szerint túlnyomórészt „házi" isteneket (isteni alakokat) ábrázoltak. Hasonlóképp a házioltár kellékének tartják a lábacskákon álló, csészeformájú, vörösbarna színű újkőkori „örökmécseseket", amelyek igen nagy számban kerültek elő az ún. Starčevo (Duna)–Körös (beleértve a Kelebia–Palics–Ludas vízgyűjtő rendszert), illetve a valamivel későbbi ún. Vinča (Duna)–Tisza kultúrák lelőhelyein. Ugyanebbe a szakrális jellegű csoportba tartoznak az ún. arcos, más néven antropomorf edények, valamint a zoomorf vagy a kombinált antropo-zoomorf elemekkel díszített kerámiák. Ezek az edénytípusok a fazekasművességgel párhuzamosan végigkísérik az emberiség fejlődését egészen a középkorig, ahol némileg átalakulva plasztikus állatformákban jelennek meg.

Visszatérve a kezdetekhez, a *neolitikum* embere legelőször a szárított agyag bizonyos konzerváló-tartósító tulajdonságára figyelt fel. Nevezetesen a köles vagy esetleg más magvak és egyéb élelmiszer tárolására készített vermeiknek, az ún. hombároknak a falait tapasztották ki agyaggal. Ezek a gabonatároló agyaghombárok még nem tartoznak a cserépedények közé, de kétségtelenül az első lépést jelentették a Duna–Tisza közének kerámiakészítésében. Időpont szempontjából szinte lehetetlen megállapítani, mikor készítette az újkőkor embere az első égetett edényt, viszont annyi bizonyos, hogy kézzel formálta meg az agyagot, s valamilyen kemény tárggyal, pl. kőlapocskával, csonttal, esetleg egy faággal kívül-belül elsimította az oldalait. Természetesen a korongot mint segédeszközt ez idő tájt még nem ismerték. Az első korongon (az ún. kézikorongon) készült edények csak több ezer év múltán a vaskorban, a szkíta régészeti hagyatékban jelennek meg. Addig a korongolatlan edényeket három módon készítették. A legegyszerűbb mód szerint az agyagtömbbe üreget vájtak, és azt vésve, szélesítve formálták meg az edényt. Valamivel bonyolultabb művelet volt a földbe ásott és a kívánt edényformára kialakított üreg falainak agyaggal való kirakása, ekkor egy segédeszközzel ütögetve készült el maga az edény. A harmadik módszer alkalmazásakor (amely egyes primitív dél-amerikai és afrikai törzseknél még ma is szokásban van) először egy korongot készítettek (ez lett az edény alja), agyagszalagokból (hurkákból) erre építették fel a kívánt formát. Az Alföld és a Duna–Tisza köze ősrégészeinek állítása szerint a neolitikum korai szakaszában (Starčevo–Körös kultúra) az itt élő és alkotó gölöncsérek ez utóbbi (hurkás) technikát nem alkalmazták. Vajon miért,

Agyaggal kitapasztott hombár Ludas-Budzsákról (Starčevo–Körös kultúra)

amikor épp e módszer látszik a legkézenfekvőbbnek, és idővel a leggyorsabbnak, pontosabban a legeredményesebbnek bizonyult? Ezzel szemben az edények külső falát gazdagon borítják az ujjcsípéssel és körömbenyomással kialakított díszítések. Az újkőkor korai szakaszában a cserépedényeket kemence nélküli égetéssel készítették. Ez a fajta égetés történhetett kőlapokon, farostélyon vagy máglyán. A korszak edényeinek jellegzetes színe pedig arról tesz bizonyságot, hogy az ún. oxidációs égetés technikáját alkalmazták. Ugyanis ebben az esetben a nagy mennyiségű oxigénnek köszönhetően a kiégett kerámia vörösbarna színűvé válik. A neolitikum második felében a Vinča–Tisza kultúrák embere már tökéletesítette a korongolatlan edények készítését oly módon, hogy a megmunkálandó agyag alá valamilyen alátétet, pl. farostot vagy gyékényt helyezett, ezáltal forgatni lehetett a készülő formát. Ez a módszer tökéletesebben kidolgozott kerámiát eredményezett.

A Duna–Tisza közének edénykészítésében a *bronzkort* képviselő népcsoportok hozták meg azt a forradalmasítást, amely számottevően megváltoztatta az itt készült kerámia minőségét mind anyagi, mind esztétikai szempontból. A korong még nem került használatba, de az agyagszalagokból (hurkákból) kialakított edények részben kecses formát kaptak, lényegesen megvékonyodott a falvastagságuk (persze, ha erre szükség volt), azonkívül a díszítőmotívumokkal, elsősorban a fülekkel egy addig nem tapasztalható kecsességet nyertek. Háromféle fültípus ismeretes: bütyök alakú, szalag-, illetve hurkaszerű. A fülek egyrészt funkciót ellátó, másrészt díszítőelemként új jelleget adtak egy-egy tál vagy bögre alakú edénynek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a kecses és sokszor még különféle mértani motívumokkal díszített kisebb-nagyobb füleket csak a kisebb vagy egészen apró edényekre lehetett tenni, mivel a nagyobbak (pl. az urnák) esetében letörtek volna. Különösen vonatkozik ez a megállapítás az igen vékony szalag-fülekre.

A nagyobb edények, pl. a halotti urnák esetében bütyök alakú vagy egészen zárt ívű hurka-fület alkalmaztak. Ezenkívül a bronzkori edényeken továbbra

is használták a plasztikus díszítés egyik legkorábbi, de mindenesetre a legelterjedtebb fajtáját, az ún. lécdíszt. Ez az edény felületére ragasztott, többnyire ellapított, ujj, köröm, valamint más segédeszköz benyomásával tagolt szalagszerű hurka. Az edényen való elhelyezkedését illetően lehet vízszintes, ferde (félkör), esetenként függőleges helyzetben, folyamatos vagy szaggatott díszítőelemként. A bronzkori gölöncsérek minden jel szerint a kemence nélküli ún. neutrális égetési módot kedvelték. Ebben az esetben az edény színe a rozsdavöröstől a feketéig minden árnyalatot felvehet, egyben foltossá válik.

Az edényfajtákban rendkívül termékeny bronzkori lakosságot vidékünkön a kelet-európai sztyeppekről betörő kimmer és szkíta nomádok győzték le, majd nem sokkal utána megjelennek a Nyugat-Európából kirajzó kelta törzsek. E három népcsoport képezi a Kárpát-medencében a *vaskor* népességét. Csakhogy a Duna–Tisza közének déli területein régészetileg alig mutatható ki a sok más helyen egész magas anyagi kultúrát képviselő időszak tárgyi hagyatéka. Pedig a tudomány épp e korszak találmányának tartja az edénykészítés egyik legfontosabb kisegítőeszközét, a kézikorongot, továbbá az igen nagy szakértelmet követelő polírozásos (fényezéses) díszítés elterjedését, amelynek lényege a fényezett és a matt felületek harmóniája. Egy feltárt nagyobb temető (Doroszló) és néhány véletlen lelet alapján igazolható, hogy a kelták edényeiket már kemencés égetéssel, ún. redukciós eljárással készítették. Ennek lényege a tűz lefojtása, amikor az a tetőfokán van, és az ekkor lejátszódó vegyi folyamat eredményeként a teljes kihűlést követően az edények színe fekete lesz. Ugyancsak a kelták találmányának tartja a tudomány az ún. rostélyos kemencét. Mint már a neve is utal rá, ebben az esetben az égetendő edényeket a tüzelőtértől valamiféle rostélyszerűség választja el – a legtöbbször vastagon betapasztott vesszőfonat, amely lábakon (tartóoszlopokon) áll, és több helyen át van törve (rostélylyukak). Az ilyen kemence működése a levegő áramlásán (huzaton) alapszik. A földbe mélyített rostélyos kemencéket a rostély alatti üregből fűtötték, ahonnan a forró levegő a toroknyílásokon (rostélyon) át kikerült a kemencébe, illetve az edényekre.

A rostélyos kemencék technológiáját a *római kori* fazekasok tökéletesítették. Sajnos vidékükre csak a római gölöncsérműhelyek kitűnő minőségű kerámiája jutott el, mivel itt a Krisztus születését követő fél évezredig az iráni eredetű szarmata népesség lakott. A *szarmaták* kereskedelem (és néha rablás) útján jutottak a római áruhoz, mégpedig a régészeti leletek tanúsága szerint igen nagy mennyiségben. Ennek köszönhetően rendelkezünk azokkal a római produktummokkal, amelyek a maguk korában – de túlzás nélkül állíthatjuk, hogy némelyikük még ma is – a fazekasmesterség csúcsát jelentették. Ilyenek voltak mindenekelőtt a terra sigillata edények, melyek nagyon finoman iszapolt agyagból készültek, különleges máztechnikával. Rendeltetésük a vízhatlanság volt – ilyen szempontból vetekedtek a fémedényekkel. Díszítésükhöz az esetek többségében domborműves motívumokat használtak, mégpedig az előre elkészített formaedények segítségével. Ugyancsak az edénykészítés csúcsának számították a szinte kőkeménységűre kiégetett szürke színű, a mindennapi használatra hivatott különböző rendeltetésű tálak, kancsók, mítoszedények, apró csészék, melyeket polírozással még díszítettek is. A rómaiak többfajta mázolási technikát ismertek, amelyekkel a folyadékáteresztést igyekeztek csökkenteni, illetve teljesen megszüntetni. Így pl. a terra sigillatáknál alkal-

Bronzkori urna

mazott alkáli-oldat mellett igénybe vették a valódi (mai értelemben vett) mázt, amely kvarc és valamilyen ólomvegyület összeolvadásából keletkezik, és fémoxidokkal színezhető. Az ókori Közel-Keleten már régóta ismert eljárást a rómaiak meghonosították Pannónia tartományukban, ahonnan a korábban említett szarmata kereskedelem útján hozzánk is eljutott. Kétféle mázzal bevont római edényről tudunk, a citromzöld, illetve a sárgásbarnás színűekről, mégpedig az esetek többségében a szarmata temetőkben feltárt sírok áldozati edényeiről. Általában apró, csésze vagy tányér jellegű kerámiáról van szó. Sajnos a történelem viharai a Nyugatrómai Császársággal együtt elsöpörték ezeket a fejlett technikával dolgozó fazekasműhelyeket, attól függetlenül, hogy a *népvándorlás*

Szarmata (III–IV. századi) edények. Szabadka környéki lelet

*korá*nak kezdetén a hunok vagy a germán gepidák és gótok igyekeztek megőrizni őket. A történelem kerekét azonban nagyon nehéz megállítani. A rómaiak után majd ezer esztendő múltán jelennek meg újra a mázas kerámiák a magyar királyok várkastélyaiban.

A hunok, akiket „világhódítóként" ismerünk a történelemkönyvekből és a legendákból, szinte semmi tárgyi örökséget sem hagytak, így természetszerűen edényeikről sincsenek ismereteink. A már említett két germán nép, a gepidák és a gótok hosszabb-rövidebb ideig éltek a Duna–Tisza közén, de fazekastudományuknak alig néhány darabja maradt fenn – ezek a jellegzetes romboid szimbólummal díszített fekete színű, ún. bepecsételt cserépedények.

A VI. század közepe táján Európa történelmi színpadán a népek konglomerátumában feltűnt egy nép vagy inkább népcsoport, az *avarok*. Mai ismereteink szerint részben a Távol-Kelet (Mongólia–Kína), részben Eurázsia sztyeppjein egy néppé összekovácsolódó törzsszövetség képezte az avarság magvát, amely akkori viszonyaihoz képest hatalmas katonai erőt képviselt. Kárpát-medencei honfoglalásuk 567–68 folyamán játszódott le, amikor egyes római (bizánci) források szerint az őslakosság, köztük a szarmaták, gepidák, gótok, longobárdok stb. Itália földjére menekültek. Maga az a tény, hogy a régiek elmentek, és helyettük egyik napról a másikra merőben új nép jelent meg a maga szokásaival, kultúrájával, rendkívül kecsegtető egy kutatórégész számára. Ám a nép tárgyi kultúrájának nyomait a Duna–Tisza közén mégsem találjuk. Talán azért nem, mert míg az őskorban a régészeti leletek, közöttük a kerámia-hagyatékok túlnyomó többségben egykori településhelyekről – tehát falvakból és más telephelyekről – származnak, addig az avarokhoz kapcsolódó cserépedények szinte kivétel nélkül a *sírkerámia* körébe tartoznak. Ennek a jelenségnek természetesen van tudományos magyarázata. Míg a korábbi népcsoportok állandó településeken éltek igen hosszú ideig, a nomád életmódot folytató avarok helyüket gyakran változtató sátortáborokban laktak, mégpedig az itt-tartózkodásuk 205–300 éve alatt igen sokáig. Csak az avarság Kárpát-medencei tartózkodásának harmadik harmadától számíthatunk állandó telephelyekre. Az összes többi előbbi nyom és hagyaték a vidékünkön zajló intenzív mezőgazdasági munkálatok (pl. szántás, mélyszántás) áldozatául esett. A kutatók számára csak a sírok maradtak, melyek nem feltétlenül tükrözik az élők társadalmát. Ezt támasztja alá az avar sírokból tömegesen előkerülő, rendkívül gyenge minőségű, rosszul iszapolt, kézzel formált, hevenyészve kiégetett, a szakmában síredénynek nevezett kerámia. Ezek az edények nemigen lehettek mindennapi használatban. Szerencsésebb esetekben a sírokból (igaz, elég ritkán) azért előkerülnek használati edények is. Több csoportba lehet őket sorolni.

Az egyik igen eltejedt edénytípus a durva szemcséjű homokkal vagy mésztartalmú anyaggal soványított, kézzel formált, dísztelen kerámia. A másik csoportba a tört kaviccsal vagy ugyancsak mésztartalmú anyaggal soványított, de korongon készült fekete színű, általában bekarcolt hullámvonalakkal díszített apró edények tartoznak, az ún. prágai típusúak – ám ennek az elnevezésnek nincs különösebb jelentősége. Harmadikként említésre méltóak az igen jó iszapolású, korongon készült és szürke színűre égetett, általában nagyobb formátumú edények, melyek már bizton állíthatóan a mindennapi használatban is szerepet kaptak. Végezetül, de nem utolsósorban az avar edényművesség csúcsát az ún. sárga kerámia jelenti. A VIII. században terjedt el szinte az

„Hun" kancsó

egész Kárpát-medencében. Ezeket a finoman iszapolt agyagból, korongon megformált és sárga színűre kiégetett (innen a nevük), közepes méretű edényeket egykor festették, sőt több bizonyíték van arra, hogy mítikus jelekkel látták el őket. Formáik változatossága (bögre, palack, kiöntő korsó, tál, köcsög, pohár stb.) mindennapi funkcionális használatukra utal, habár ez egyértelműen nem bizonyítható. A kárpát-medencei avar birodalom bukásával (IX. század első évtizede) ezek az edények is eltűnnek.

A IX. század legnagyobb részét teljes homály fedi. Sem a történelem, sem a régészet ez idáig nem tudta megfejteni a titkát. Majd csak Árpád vezér magyarjainak honfoglalásától (895–96) kezdve éled újjá a történelem és vele együtt a régészeti hagyaték is.

Avar kori egyfülű bögre

Avar kori síredény

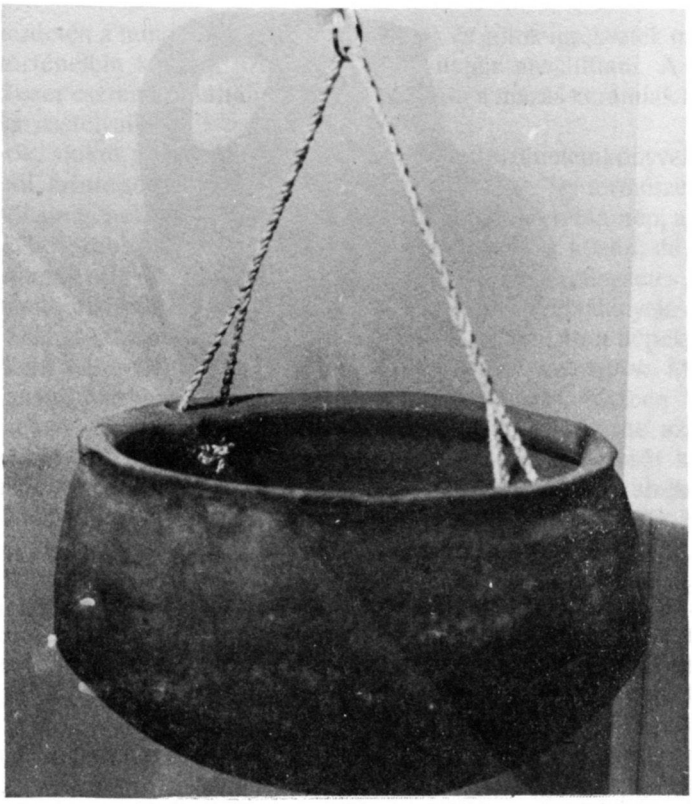

Honfoglalás és Árpád-kori cserépbogrács a Szabadkai Városi Múzeum kiállítótermében

A *honfoglalók* fazekasművességének van egy kivételes darabja, az ún. cserépbogrács. Időnként a napi politika tárgyává válik, mert etnikai hovatartozására a magyarságon kívül jó néhány szomszédos nép nemkülönben igényt tart. Ettől függetlenül ma már tucatnyi régészeti szakdolgozat igazolja ennek az edénytípusnak és Árpád honfoglalóinak, valamint leszármazottaiknak kapcsolatát. A cserépüstök vagy -bográcsok maradványai óriási tömegben kerülnek elő nap mint nap. Ez azt jelenti, hogy használatuk több száz évig tartott, de ugyanakkor azt is, hogy a Duna–Tisza köze abban az időben sűrűn lakott terület volt. A cserépbográcsok többsége kézikorongon készült (elvétve akadnak szabad kézzel formáltak – többek között a Szabadkai Városi Múzeumban). Az edényeket vagy a peremen kialakított lyukakon átfűzött szerves eredetű (bőrből, háncsból font) „bográcstartóval" akasztották a tűz fölé, vagy vaslábakra állították őket. A „lyukas" megoldás mellett kisebb számban találhatók ún. füles bográcsok, ám ami a lényeges, mindezek a nyílt tűzön való főzésre szolgáltak. A cserépbográcsokat tört kaviccsal, illetve salakkal erősen soványított agyagból készítették, olyan hagyományok alapján, amelyek szavatolták a nyílt láng hőfokának tartós elviselését.

A cserépbográcsokon kívül az Árpád-házi királyok idején hasonló anyagú, de más funkciójú kerámiatermékek készültek – pl. kisebb formátumú edények,

Középkori (XIII–XV. századi) edények

mécsesek és igen nagy számban fedők – kézikorongon. A díszítőelemek közül a karcolt hullám- és a csigavonalak a leggyakoribbak, ritkábban az éles szerszámmal rézsút bevájt kördíszítés. A XII–XIII. századtól többé már nem használják a cserépbográcsokat, helyüket a középkori főzőfazekak, valamint a mindennapi használatra alkalmas egyéb kerámiaedények veszik át.

A XIV. századtól kezdődően újra divatba jön az edények mázolása, továbbá a főúri lakokban elhelyezett kályhacsempék előállítása. Számunkra ez a korszak sajnos az elmúlást és a gyászt vetíti előre. Rohamosan közeledik Mo-

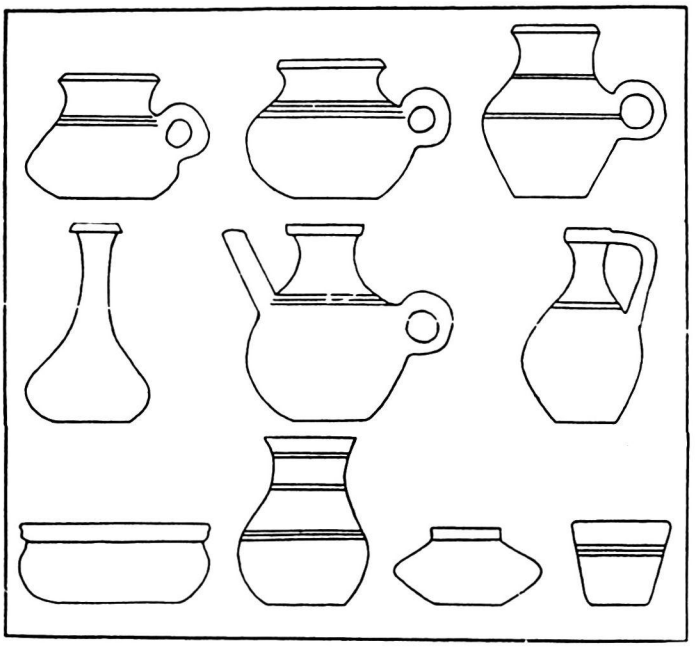

A késő avarkor sárga kerámiáinak típusai: bögre, palack, kiöntős korsó, korsó, tál, köcsög, szike, pohár. (Garam Éva nyomán)

hács és az azt követő évtizedek, amikor a Duna–Tisza közének középkori őslakossága egyrészt kipusztul, másrészt elmenekül biztonságosabb területekre, míg helyükre a Balkánról idegen etnikumok érkeznek.

Összefoglaló

Ez a tanulmány nem íródhatott a teljesség igényével, annál az egyszerű oknál fogva, mivel ilyen terjedelemben képtelenség részletesen elemezni sok ezer év régészeti hagyatékát, amely mögött megszámlálhatatlan egykoron élt „alkotó" áll. Mert tudni kell (bevallom, én magam is csak mintegy fél éve, a zentai néprajzi tanácskozásra készülvén jöttem rá ennek a ténynek valóságára), hogy a gölöncsérmesterek zöme a kezdetek kezdetétől (és állítom, a mai napig is) megannyi művész volt a maga területén. Nehéz fizikai, de ugyanakkor kreatív szellemi munka eredményét-termékét képviseli egy-egy a múzeumok poros raktáraiban vagy esetenként magánygyűjteményekben található kerámiaedény, esetleg idol, illetve bármi, amit emberi kéz a „mocsok" agyagból elővarázsolt.

Állításom igazolására, egyszersmind olvasóim kételyeinek eloszlatására példaként említem a következőket: ha csak a bácskai (természetesen vajdasági) múzeumi intézményekben (Vajdasági Múzeum, Újvidéki Városi Múzeum, Becsei Városi Múzeum, Zentai Múzeum, Szabadkai Városi Múzeum, Zombori Városi Múzeum), valamint a mintegy tucatnyi helytörténeti gyűjteményben (pl. Temerin, Topolya, Palánka, Hódság stb.) található kerámiaanyag feldolgozásába fogunk, legkevesebb százezer tárgy adatait kellett volna rendszereznünk, aminek eredményeként sokkal reálisabb képet nyerhettünk volna vidékünk agyagművességéről. Most erre nem voltak meg a feltételek, de én a magam részéről őszintén remélem, egyszer majd szűkebb hazánkban meglesznek a megfelelő anyagi biztosítékok és erkölcsi feltételek a pártatlankodásra. Akkor majd valakinek-valakiknek okvetlenül hozzá kell fogniuk ehhez az óriási munkához. Ennyivel tartozunk őseinknek, még ha sokszor azt sem tudjuk, valójában kik is voltak.

Irodalom

1977: Magyar Néprajzi Lexikon, Budapest

ILON Gábor, 1993: Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe. Szombathely

RACZKY Pál (szerk.), 1982: Szolnok megye a népek útján. Damjanich János Múzeum, Szolnok

H. TOTH Elvira (szerk.), 1988: Elődeink a Duna–Tisza közén. Katona József Múzeum, Kecskemét

1991: Magyar néprajz III. Kézművesség, Budapest

1987: Magyarországi művészet 1300–1470. Budapest

BALLASA Iván–ORTUTAY Gyula, 1979: Magyar néprajz. Budapest

1984: Magyarország története I. Budapest

1954: Régészeti kézikönyv. Gyakorló régészet. Budapest